

*І.В. Довжук
(м. Луганськ)*

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В УКРАЇНІ на початку ХХ ст.

Розглядається діяльність Селянського поземельного банку під час проведення столипінської аграрної реформи в Україні. Підкреслено, що банк, який був одним з важливих механізмів реалізації нової аграрної політики, відіграв значну роль у збільшенні селянських наділів.

Ключові слова: *Селянський банк, аграрна реформа, селяни, купівля землі, земельний наділ.*

Селянський поземельний банк було створено в 1882 р. У нових умовах реформування села на початку ХХ ст. йшлося про його зміцнення шляхом розширення операційних функцій. На банк покладалося завдання купівлі поміщицьких землеволодінь і продажу земельних ділянок селянам за пільговими цінами з двадцятирічним кредитом. Крім того, у банк передавалася більшість удільних земель і степових угідь, унаслідок чого зменшувалися володіння царської сім'ї, землі Алтайського округу ставали місцем для влаштування переселенців.

За тридцять років діяльності Селянського банку відбулися помітні зміни в соціальній структурі покупців. Якщо спочатку основну частину земель купували общини й товариства, то згодом перевага була на боці приватних селян-покупців. Про цю тенденцію свідчать такі цифри: якщо з 1883 до 1907 р. одноосібно було придбано 207 тис. дес., а общиною і товариствами — 9525 тис., то у 1908 р., відповідно 152 і 867 тис. За 1909–1912 рр. картина різко змінилася: одноосібники одержали понад 2,9 млн, а колективи — 2,35 млн дес.¹

Значну частину оплати кредиту брала на себе держава, а відтак селянину в результаті допомагали всі верстви населення, усі платники податків. Банк збільшував кредити селянам, здешевлював їх. Він платив більший відсоток за своїми зобов'язаннями, ніж платили йому селяни.

Метою цієї розвідки є аналіз діяльності Селянського поземельного банку в українських губерніях та визначення його ролі в проведенні столипінської аграрної реформи.

Це питання так чи інакше зачіпали у своїх працях О.П. Реєнт, О.В. Сердюк, П.П. Панченко, В.А. Шмарчук, О.В. Овдін та інші науковці.

Зазначимо, що в Україні було зосереджено 12% земельного запасу банку. Ця кількість землі була сформована в 1906–1908 рр., коли під час революції поміщики, боячись того, що втратять землю, продавали її банку. Також ті поміщики, які не змогли перевести свої господарства на ринкові рейки і, маючи великі

борги, були змушені продавати свої землі. Найбільш ефективною в цьому відношенні була діяльність банку саме на Лівобережжі. Це пояснюється відносно слабким розвитком капіталізму в цьому регіоні. В Україні процес купівлі-продажу землі при посередництві Селянського банку проходив більш інтенсивно, ніж у центральних російських губерніях. Так, наприклад, у 1911 р. 42,4% усієї скупленої в державі землі припадало на 6 південних і лівобережних губерній. За допомоги Селянського банку купували землю переважно селяни, які були недостатньо забезпечені землею, маючи при цьому в достатній кількості худобу. З 1906 по 1909 р. за посередництвом банку селянами було куплено на Полтавщині 40 001, Харківщині — 69 958, Чернігівщині — 45 439 дес.²

Банк продаючи землю у кредит, створював селянам умови для того, щоб вони мали змогу купляти землю. Цей кредит сягав 90% і більше від покупної ціни. Умови продажу землі були достатньо м'якими. Селянин мав сплатити перший внесок у розмірі 1/5 купівельної суми, а решту сплачував потім. Існувало п'ять термінів погашення боргу і селянин міг вибирати як він буде це робити. За уставом Селянського банку, платежі в рік на суму 100 руб. становили: при кредиті на 13 років треба було сплачувати 9,25 руб. на рік, 18 років — 7,50 руб., 28 років — 5,8 руб., 41 рік — 4,55 руб., 55,5 років — 4,50 руб.³ У надзвичайних ситуаціях селянин міг прострочити борг без збільшення його суми чи перезакласти землю, щоб отримати додаткову позику для переселення на отриману землю. Також селянин міг взяти позику на купівлю землі без посередництва банку. Міністр фінансів за згодою міністра внутрішніх справ і міністром землеробства та державних маєтностей встановлювали для кожного регіону максимальну кількість землі, яку міг купити селянин.

До послуг банку зверталися в основному селяни, які були слабо забезпечені землею — малоземельні складали 45,5%, безземельні — 47,5% клієнтів банку. Так, у 1906–1909 рр. покупців у Полтавській губернії, які не мали землі або мали до 3 дес. було 234, 3–6 дес. — 129, 6–9 дес. — 63, 9–15 дес. — 51, більше 15 дес. — 21 чол., у Чернігівській ці цифри складали 161, 434, 205, 83 та 1 чол. відповідно⁴. Але при цьому мали достатню кількість худоби, тобто це не були бідняки. 42,2% покупців мали двох коней, 39,9% — трьох коней і більше⁵, а саме за наявності худоби банк характеризував забезпеченість селян. Тобто, це були міцні селяни, які, маючи худобу та певну кількість грошей, усе ж не мали змоги самостійно й відразу купити необхідну їм кількість землі. Тому ці господарі вдавалися до послуг Селянського поземельного банку, коли мали на меті заробити необхідну для себе кількість грошей⁶.

Найбільший відсоток купівлі земель у банку або при його посередництві був у Харківській губернії. Так, на цих землях було утворено 33 309 хутірських та відрубних господарств з площею 207 245,2 дес.⁷ До 1917 р. на Харківщині на купленій селянами в Селянського банку або при його посередництві землі було утворено 14 372 хутірських (86 268,3 дес.) і 18 937 відрубних (120 976,9 дес.) господарств⁸. Треба зазначити, що діяльність банку в цій губернії стримувалася декількома факторами. Так, через досить високий рівень розвитку в поміщицьких господарствах, їхні господарі, одержуючи високі прибутки, не вважали за

необхідне продаж своєї землі банку, а саме такі землі складали основу земельного банківського фонду. На проданих банком землях утворилося лише 14,4% новостворених господарств, а, наприклад, у Чернігівській губернії цей відсоток складав 30,9. В Європейській Росії на придбаних у банку землях виникло 19,1% ділянкових господарств⁹.

Підкреслимо, що ціни на землю в Селянському поземельному банку були досить високими. Середні купівельні ціни на землю розрізнялися за видами купівель і постійно змінювалися. У 1901–1905 рр. сприянням банку ціна 1 дес. становила в Полтавській губернії 208 руб. (найвища в Україні), Харківській — 151, Чернігівській — 139, у середньому на Лівобережній Україні — 166 руб. (вище ніж на Правобережжі та Півдні України, де ціна становила 160 та 153 руб.)¹⁰. У 1909 р. 1 дес. коштувала в банку в середньому по Лівобережжю 234, у 1910 р. — 237, у 1911 р. — 245, а в той же час по Росії пересічна ціна становила 141 руб.¹¹, а найвища покупна ціна 1 га землі в Україні в 1901–1911 рр. була в Полтавській губернії — 190 руб.¹²

При купівлі землі у приватного власника за допомогою банку селянин сплачував за десятину в середньому на 15 руб. більше, ніж при купівлі безпосередньо в банку¹³. Так у 1906–1913 рр. ціна за 1 дес. при купівлі у приватних власників становила по Україні в середньому 216, при купівлі в банку — 183,3, при купівлі за рахунок банку — 181 руб., у той же час в Харківській губернії 243,5, 192,9 та 161,6 руб. відповідно¹⁴, а в 1915 р. ціна на землю при купівлі у банку впала до найнижчої позначки — 103 руб. за 1 дес. на Харківщині¹⁵. З цих даних ми бачимо, що ціна на землю при її купівлі як у приватних власників, так і за допомогою банку була вищою в Харківській губернії, ніж у середньому по Україні. Банківська ціна була нижчою, ніж ціна у приватних власників, хоча банк був змушений, враховуючи тогочасні ринкові ціни, формувати цінову політику. Ціна хоч і була високою, але відображала ситуацію на земельному ринку. У середньому відсоток між покупною та продажною ціною становив на Полтавщині 7,8, Чернігівщині 20,3, Харківщині 21,6%¹⁶. Різницю між ціною, за яку банк купляв і продавав землю, слід пояснити тим, що банк купляв великі ділянки землі, потім їх розбивав і продавав за власні кошти, також ця різниця не є характерною для всіх років. Інколи банк продавав селянам землю навіть зі збитками для себе. Так, у 1910 р. було продано 3097 дес. зі збитком у 99 116 руб.¹⁷, що вказує на сприятливі для селян умови надання позичок. Купівля землі в банку була вигіднішою, ніж оренда землі. Крім довгострокової розстрочки, він і вимагав лише 1/5 купівельної суми і до того ж селянин ставав власником землі, а не тимчасовим її утримувачем. Також в якості щорічної плати за 1 дес. банк брав наприклад на Харківщині у середньому 6–6,5 руб., а орендні ціни становили 8–13 руб.¹⁸

Під час проведення століпінської аграрної реформи постійне збільшення ціни на землю відбувалося тільки при купівлі її селянами у приватних власників. За 1906–1913 рр. вона зросла на 46%. Ціни в банку теж змінювалися, але не дуже істотно як при продажу банком землі, так і при її купівлі у власників. У 1905 р. 1 дес. коштувала на Харківщині 168 руб., а вже в 1909 р. — 206, на

Чернігівщині ці цифри становили 114 та 146 руб., на Полтавщині — 182 та 217 руб.¹⁹, а в 1914 р. земля вже коштувала 335, 185 та 321 руб. відповідно²⁰. Вирішальну роль у складанні цін на землю відігравала її якість та прибутковість. Чим дрібніша була земельна ділянка, тим вища була її ціна.

Ситуація щодо заборгованості селян банку постійно зростала. Їм було важко сплачувати необхідні гроші за землю. Особливо великою заборгованість була в 1915 р., бо на виплату селян почала впливати війна. Також банк надавав у деяких випадках відстрочку (стихійні лиха, нещасні випадки в сім'ї платника і т.д.) у сплаті боргу на рік або розстрочку на три роки з можливістю її повторення²¹.

Селянський банк займався наданням позик під заклади надільних земель, але обсяг цих операцій був незначний. Наприклад, селянським общинам у 1907 р. по Україні було надано лише дві великих позики під заклад 2368 дес. У плані видачі цього виду позик відзначилася Харківська губернія, де відбулася одна позика, але під нею було закладено 2143 дес. надільної землі²². Ця цифра по Україні становила менше 10% по всім категорія клієнтів банку. І надалі цей вид позик не набув великого значення, хоч і тут відбилася політика банку по наданню позик саме індивідуальним господарям.

Отже, проведення столипінської аграрної реформи передбачало істотні перетворення у землеволодінні та землекористуванні. Так, на Лівобережній Україні з 9 листопада 1906 р. до 1 травня 1915 р. 178,2 тис. домовласників заявили про вимогу закріпити за собою землю, з них за 124,7 тис. відбулося закріплення, їхній відсоток до кількості бажаючих закріпити землю становив 70, а до общинників — 33,1%. Вони закріпили за собою майже 651,5 дес. землі, що складало 15,9% до всієї площі общинного землеволодіння. У Харківській губернії до 1 січня 1917 р. було закріплено за домовласниками в приватну власність 523,7 тис., Чернігівській — 89,7, Полтавській — 44,6 тис. дес. землі.

Протягом 1907–1915 рр. на Лівобережжі вийшло з общини 16,5% селян, у той час як в Європейській Росії на 1916 р. з общини виділилось 24% селянських господарств, а переселилось на хутори 10,3% (в Україні — 14%). Однак надання можливості вільного виходу з общини не було єдиною метою імперського уряду.

Одночасно вирішувалося питання ліквідації чи скорочення станової нерівності, упорядкування землевпорядження, зниження малоземелля за рахунок масового переселення селян за Урал. У свою чергу аграрне реформування стало могутнім поштовхом у розвитку в державі земельного ринку, приходу землі до тих, хто міг її ефективно використовувати, розповсюдженні селянської кооперації. Під час аналізу результатів аграрної реформи, темпів організації господарств нового типу, стає зрозумілим, що вона мала досить великі перспективи та можливості.

Таким чином, у збільшенні селянських наділів значну роль відіграв Селянський поземельний банк, який був одним з важливих механізмів реалізації нової аграрної політики. Він сприяв перерозподілу землі в напрямі її більш ефективного використання новими землевласниками-селянами, які мали певний

господарський досвід, бажання та можливості поступового поліпшення свого добробуту.

Старий селянський світ з його зрівняльно-патріархальними уявленнями про справедливість зазнавав краху. Відкривався широкий шлях до економічної свободи, ринку праці, розвитку підприємництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. — К.: Знання, КОО, 2000. — С. 75.

² Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. — Харків: Пролетар, 1931. — С. 24.

³ Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. 73, оп. 2, спр. 909, арк. 81, 83.

⁴ Обзор деятельности уездных землеустроительных комиссий (1907–1909 гг.). — СПб., 1907. — С. 54.

⁵ Аврех А.Я. Столыпин и судьбы реформ в России. — М.: Политиздат, 1991. — С. 338.

⁶ Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 гг. — СПб., 1910. — С. 44.

⁷ Дядиченко А.Н. Статистический справочник. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. — Чернигов, 1914. — С. 7.

⁸ Всероссийская сельскохозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губерния. — Харьков: Печатное дело, 1920. — С. 7.

⁹ Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2001. — С. 92.

¹⁰ Статистический справочник по югу России. — Полтава, 1910. — С. 30.

¹¹ Погребінський О. Вказ. праця. — С. 25.

¹² Шпичак О.М. Сільське господарство України на початку та в кінці XIX ст. — К.: ІАЕ, 2000. — С. 68.

¹³ Отчеты Крестьянского поземельного банка за 1883–1915 гг. — СПб., 1884–1916. — С. 99.

¹⁴ Статистический ежегодник 1914 г. — Пг., 1915. — С. 68.

¹⁵ Отчеты Крестьянского поземельного банка ... — С. 104.

¹⁶ Погребінський О. Вказ. праця. — С. 24.

¹⁷ Отчеты Крестьянского поземельного банка ... — С. 102.

¹⁸ Держархів Харківської обл., ф. 73, оп. 2, спр. 2102, арк. 141.

¹⁹ Погребінський О. Вказ. праця. — С. 16.

²⁰ Динамика землевладения в России. 1906–1914 гг. — М.: Институт истории СССР АН ССР, 1989. — С. 57.

²¹ Устав Крестьянского поземельного банка. — СПб., 1910. — С. 32.

²² Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Харків, 1997. — С. 95.

Стаття надійшла до редколегії 16.10.2013.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОДЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В УКРАИНЕ
в начале XX в.**

Рассматривается деятельность Крестьянского подземельного банка во время проведения столыпинской аграрной реформы в Украине. Подчеркнуто, что банк, который был одним из важных механизмов реализации новой аграрной политики, сыграл значительную роль в увеличении крестьянских наделов.

Ключевые слова: Крестьянский банк, аграрная реформа, крестьяне, покупка земли, земельный надел.

**THE WORK OF RURAL LAND BANK IN UKRAINE
in the beginning of XX-th century**

It is scrutinized the work of Rural Land Bank during Stolypin's rural refort in Ukraine. It is underlined that the bank, being as one of the most important impelementation merchanting of rural refort, plaed a significant role in an increasing of peasant's land plots.

Keywords: Rural bank, rural refort, peasants, purshase of land, allomtent.